

**И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту**

Д 10.11.028 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 41:415:415.61:494.3-561

Бакирова Гүлжан Көккөзовна

**Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-
функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2012

Диссертациялык иш Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Эгембердиев Раимжан

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Ибрагимов Сүйүнбек

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Каратаева Сонайым Кубатбековна

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин
Түркология бөлүмү, Ч.Айтматов атындагы
Жал кампусу

Диссертациялык иш 2012-жылдын 31 - октябрында саат 10.00 дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д 10.11.028 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265а

Автореферат 2012-жылдын 29 - сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты

Семёнова Ж.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Фразеологизмдер түзүлүшү боюнча тилдик башка бирдиктерге окшош болгону менен, лексика-семантикалык жана лексика-грамматикалык маанилери, сүйлөмдөгү синтаксистик милдети жана кептеги коммуникативдик-функционалдык кызматы боюнча алардын ичинен өзгөчө орунда турган, көп кырдуу касиеттерге ээ болгон тилдик бирдиктер болуп саналат. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин котормо, түшүндүрмө, атайын фразеологиялык сөздүктөрдө камтылып, илимий-теориялык маселелерин иликтөө иштери колго алынып, тилчи-окумуштуулар, изилдөөчүлөр тарабынан көптөгөн илимий-изилдөө иштери жүргүзүлсө да, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү боюнча али да болсо иликтөөгө алына элек, аягына чыгарылбай келе жаткан маселелердин арбын экендиги белгилүү. Ошондуктан биздин ишибизде тилибиздеги фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин ички маанилик байланыштары, компоненттердин фразеологиялык маанини жаратуудагы биримдиги, алардын биримдигине негиз болгон тилдик кубулуштар иликтенип, тиешелүү мисалдардын негизинде талдоого алынды. Ар кандай стилдик максатта колдонулган учурда фразеологизмдердин структуралык түзүлүшүндөгү, синтаксистик кызматындагы лексика-грамматикалык өзгөрүүлөрдүн, фразеологизмдердин кеп процессиндеги коммуникативдик-функционалдык милдеттеринин иликтениши да биздин ишибиздин темасынын актуалдуулугун далилдейт. Мындай маселелердин такталышы кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тилдик табиятын дагы терең түшүнүү менен, алар аркылуу ойду так-таамай, жеткиликтүү берүүгө, чечендик өнөрдүн өнүгүшүнө жол ачып, сөз байлыкты өстүрүүгө чоң салым кошот. Ошондуктан иште мына ушул багыттагы тема тандалып алынып, атайын илимий-изилдөө иштерин жүргүзүүгө негиз болду.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Бул диссертациялык изилдөөнүн темасы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Иштин максаты жана милдети. Биздин изилдөө ишибиздин максаты катары, биринчиден, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тутумундагы лексикалык бирдиктердин компонент катары биригишинен пайда болгон фразеологиялык маанилердин табиятын, фразеологизмдердин уюшулуу жана калыптануу шарттарын, алардын компоненттеринин ажырагыс биримдигине негиз болгон өбөлгөлөрдү аныктоо, экинчиден, кептик агымда фразеологизмдердин структуралык жактан өзгөрүүлөрүнүн синтаксистик кызматына тийгизген таасирин, фразеологизмдердин кеп процессиндеги коммуникативдик-функционалдык милдеттерин тактоо болуп саналат.

Бул максаттарды ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

- фразеологизмдердин буга чейинки изилденишин иликтеп чыгып, тиешелүү эмгектерге обзор берүү менен, биздин ишибиздин максат, милдеттерине байланыштуу болгон пикирлерди талдоого алуу;

- семантикалык-структуралык өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланган фразеологизмдердин тобуна компоненттик түзүлүшү боюнча иликтөөлөрдү жүргүзүү, андагы негизги компоненттин ролун белгилөө;

- ар кандай кептик кырдаалдарга жараша фразеологизмдердин компоненттеринин грамматикалык формалар менен өзгөрүп колдонулушуна иликтөөлөрдү жүргүзүү, тиешелүү баа берүү;

- кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин уюшулуу, калыптануу шарттарын талдоого алуу, ага негиз болгон тилдик кубулуштардын себептерин ачып берүү;

- кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин ордунун туруктуулугу жана ар кандай стилдик максатта компоненттердин обочо (дистактылуу) жайгашышына иликтөө жүргүзүү аркылуу жыйынтыктарга келүү;

- фразеологизмдердин дидактикалык чыгармалар сыяктуу даяр түрдө, кыска, так-таамай айтылуу менен, терең таалим-тарбиялык таасирде колдонулушунун практикалык жагын аныктоо;

- жандуу тилде фразеологизмдердин ар кандай функционалдык милдеттерде колдонулушуна карата талдоолорду жүргүзүү.

Иштин илимий жаңылыгы болуп, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттериндеги семантика-грамматикалык жылыштардын, семантикалык жана структуралык биримдикке бириктирүүчү маанилердин алгачкы жолу талдоого алынышы, фразеологизмдердин уюшулушундагы компоненттердин ролунун, алардын фразеологиялык маанилерди жаратуудагы сандык жана сапаттык өзгөчөлүктөрүнүн, компоненттердин дайым эле бири-биринен ажырагыс түрдө колдонула бербестигинин, алардын биримдигинин түзүлүшүндөгү фоностилистикалык, семантика-стилистикалык кубулуштардын маанисинин, компоненттердин жана фразеологиялык маанилердин функционалдык милдеттеринин такталышы эсептелет.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Фразеологизмдердин компоненттеринин маанилик, структуралык түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөрдүн, алардын коммуникативдик-функционалдык милдеттеринин иликтениши, алардын жаралуу, уюшулуу шарттарынын такталышы иштин практикалык маанилүүлүгүнө жатат. Чогултулган материалдардын негизинде фразеологизмдердин коммуникативдик-функционалдык жактан аткарган милдеттери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн тыянактары фразеология боюнча атайын окуу китебин, окуу куралдарын иштеп чыгууга пайдаланылат. Биздин

изилдөөлөрүбүздүн натыйжалары боюнча жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн атайын курстарды өтүүгө болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Фразеологизмдердин уюшулушуна жана калыптанышына негиз болгон шарттарды, себептерди контексттеги фразеологизмдерди анализдөөнүн негизинде гана аныктоого болот.

- Фразеологизмдердин компоненттеринин грамматикалык формалар менен өзгөрүшү негизги компонентине же тутумундагы бир нече компонентке мүнөздүү. Фразеологизмдердин синтаксистик кызматы фразеологиялык маанинин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө, компоненттердин грамматикалык формасына, орун тартибине көз каранды. Компоненттери контактылуу жайгашкан фразеологизмдер бир гана сүйлөм мүчөсүнүн, компоненттери дистактылуу орундарга жайгашкан фразеологизмдер айрым учурда ар түрдүү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

- Фразеологизмдердин компоненттеринин биримдигинин шарты катары компоненттердин ички маанилеринин бири-бирине дал келиши эсептелет. Фразеологизмдердин уюшулушуна себеп болгон шарттар менен компоненттердин жеке маанилеринин жана компоненттер биригип келип пайда кылган фразеологиялык маанинин байланышы болот.

- Фразеологизмдер элдик оозеки чыгармалар сыяктуу калыптанып, тутумундагы компоненттеринин ритм (ыргак), рифма (уйкаштык), андагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын горизонталдык багыт боюнча ассонанс жана аллитерация (үндөшүү, окшошуу) кубулуштары менен айтылышы фразеологизмдердин уюшулушунун жана колдонулушунун негизи.

- Фразеологизмдер стилистикалык кошумча маанилерге ээ болгондуктан, аларга көп функционалдуулук (дүйнө таанытуучулук, таалим-тарбия берүүчүлүк, элдик менталитетти чагылдыруу ж.б.) мүнөздүү.

Издөнүүчүнүн жекече салымы катары кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттеринин фразеологиялык маанини жаратуудагы биримдигинин, аткарган кызматынын аныкталышы; фразеологизмдердин уюшулушуна жана калыптанышына негиз болгон фоностилистикалык кубулуштардын тилдик фактылардын негизинде талдоого алынышы; фразеологизмдердин структуралык түзүлүшүндөгү өзгөчөлүктөрдүн синтаксистик кызматына тийгизген таасиринин иликтениши; фразеологизмдердин коммуникативдик-функционалдык милдеттеринин такталышы эсептелет.

Илимий иштин апробацияланышы. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер, алардын семантикалык, структуралык жана функционалдык жактан изилдениши, келип чыгуу шарттары боюнча ЖАМУда академик К.К.Юдахиндин 115 жылдыгына карата өткөрүлгөн “Фергана өрөөнү-тилдер жана маданият байланыштарынын өрөөнү” деген

темадагы эл аралык илимий-практикалык конференцияда (2005), Кыргыз-түрк “Манас” университетинде өткөрүлгөн жаш түркологдордун I симпозиумунда (2007), Ж.Баласагын атындагы КУУда өткөрүлгөн “КРдагы эки баскычтуу билим берүү: проблемалары жана келечеги” аттуу илимий-практикалык конференцияда (2012) докладдар окулду. Кыргыз тилинин фразеологиясы боюнча ЖАМУнун кыргыз тили жана адабияты адистигинде окуган студенттер үчүн атайын курстар өтүлүп (2002-2008-ж.), окуу-усулдук колдонмо (2002) даярдалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын материалдарынын негизинде И.Арабаев атындагы КМУнун, К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун жана К.Карасаев атындагы БГУнун, Ж.Баласагын атындагы КУУнун, КТМУнун жана ЖАМУнун илимий басылмаларына 11 макала жарык көрдү.

Илимий иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутунду бөлүмүнөн жана адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, алдыга коюлган максат, милдеттер, иштин илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин объектиси, изилдөөдө колдонулган методдор көрсөтүлүп, теориялык жана практикалык мааниси, илимий иштин апробацияланышы, изилдөөчүнүн жекече салымы белгиленди.

Диссертациянын “**Тил илиминде фразеологизмдердин изилдениши**” деп аталган биринчи главасында иликтенип жаткан маселелерге байланыштуу болгон илимий изилдөөлөргө, адабияттарга обзор берилип, изилдөө иштеринин багыттары белгиленди. Сереп салынган эмгектер үч бөлүккө бөлүнүп каралды.

1.1. Фразеологизмдердин жалпы тил илиминде изилденишинен. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тилдик табиятына мүнөздүү болгон маселелердин чечилишинде, түшүндүрүлүшүндө методологиялык негиз катары орус фразеологиясынын материалдары пайдаланылгандыктан, биринчи главанын бул бөлүгүндө фразеологизмдердин жалпы тил илиминде изилдениши катары орус тилинин фразеологиясына арналган илимий эмгектердеги, окуу китептериндеги пикирлер талдоого алынды. Типологиялык жактан башка топто болгондугуна карабастан, орус тилинин фразеологиясы боюнча биздин темабызга түз жана кыйыр түрдө болсо да тиешеси бар маалыматтарды камтыган эмгектер каралды. Ар бир тилдин фразеологизмдерине мүнөздүү болгон тилдик көрүнүштөрдүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, биздин иликтөөбүздөгү маселелерге байланышкан пикирлер кыргыз тилинин материалдарынын негизинде талдоого алынды.

1.2. Фразеологизмдердин түркологияда изилдениши. Иштин биринчи главасынын экинчи бөлүгүндө түрк тилдеринин өкүлдөрүнүн

эмгектеринде фразеология маселелеринин иликтенишине сереп салынып, жыйынтыгында биздин иликтөөбүздөн өтүп жаткан маселелерге байланыштуу пикирлердин сейрек учурагандыгын белгилөө менен, такталып, толуктоого муктаж болгон маселелердин да бар экендиги белгиленди.

1.3. Фразеологизмдердин кыргыз тил илиминде изилденишинен деп аталган бул бөлүктө тилибиздеги фразеологизмдерди иликтеген илимий иштерине, окуу китептерине жана сөздүктөргө обзор берилди. Натыйжада, ал эмгектерди түздөн-түз кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин табиятын иликтеген жана кыргыз тили менен башка тектеш эмес тилдердин фразеологиялык фактыларын салыштырып караган, бири-бирин толуктаган эмгектер катары баалап, андагы теориялык жана практикалык мүнөздөгү тыянактарды эске алуу менен, фразеологизмдерге мүнөздүү болгон айрым маселелерди тактоонун үстүндө иш жүргүзүлдү. Анткени кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тактала элек маселелеринин арбын экендигин кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикалык-структуралык түзүлүшүнүн калыптануу шарттарына, коммуникативдик-функционалдык милдеттерине карата атайын изилдөөлөрдүн жүргүзүлбөгөндүгү далилдеп турат.

Иштин экинчи главасы “Фразеологизмдердин структуралык түзүлүшүнүн уюшулуу жана калыптануу шарттары” деп аталып, ал беш бөлүктөн турат.

2.1. Компоненттер – фразеологизмдердин биримдигин уюштуруучу негизги каражаттар. Мында фразеологизмдердин жаралышына негиз болгон шарттарга байланышкан маселелер жөнүндө сөз болуп, иликтөө ишибизде алардын келип чыгуу этимологиясына эмес, фразеологизмдердин уюшулушуна, анын структуралык түзүлүшүндөгү компоненттердин туруктуу айкалышка биригишине негиз болгон шарттар, фразеологизмдердин ажырагыс айкалыш катары калыптануу процесси сыяктуу маселелер каралды.

Орус тилиндеги фразеологизмдердин жаралуу, уюшулуу шарттары тилчи-окумуштуулар тарабынан терең иликтенген. Биздин ишибизде алардын айрым пикирлери колдоого алынды, анткени компоненттердин жеке маанилери менен жалпы фразеологиялык маанини ажыратып түшүнбөөнүн натыйжасында фразеологиянын объектиси такталбай келе жаткандыгы белгилүү.

Фразеология илиминде фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири катары компоненттүүлүгү жөнүндө сөз болсо да, компоненттердин фразеологизмдердин биримдигин сактоочу ролу аныкталбай келет. Ошондуктан иликтөөбүздө фразеологизмдердин уюшулушунда тутумундагы компоненттердин семантикалык жана структуралык жактан өз ара ажырагыс болуп биригиши негизги шарт катары белгиленди. Фразеологизмдердин калыптанышында, алардын биримдигинин сакталышында тутумундагы компоненттерге жалганган грамматикалык

формалардын аларды бириктирүүчү касиети маанилүү. Анткени фразеологизмдердин компоненттери өз формасын өзгөртүү менен гана сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышып, кепте активдүү колдонулат. Экинчиден, тилчи-окумуштуулар фразеологизмдердин компоненттериндеги өтмө маанилерге кайрылышканы менен, компоненттердин жеке өз маанилеринен четтеп, кыйыр, өтмө маанилерге ээ болуу менен ширелишип келиши аларды өз ара байланыштырган шарт (өбөлгө) экендиги, компоненттердин мындай маанилеринин фразеологизмдердеги семантикалык байланыштардын жаралышына шарт түзөрү жөнүндө сөз боло элек. Ошондуктан сөздүн тыбыштык түзүлүшү менен маани-маңызы тыгыз байланышта болгон сыяктуу эле фразеологизмдердин уюшулушу да негизги каражаттары болуп эсептелген компоненттерге жана алардын өз ара ширелишинен пайда болгон кыйыр, өтмө маанилерге негизделет деген жыйынтыктар чыгарылды.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди лексика-семантикалык жана структуралык белгилерине жараша Ж.Осмонова [Осмонова, Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Бишкек, 2007. – 110-121] зат атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук, этиштик жана сырдык сөздүк фразеологизмдерге бөлүштүрүп, анда фразеологизмдердин компоненттик тутуму эмес, жалпы фразеологиялык маанинин лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү, сүйлөмдө аткарган кызматы эске алынып, тутумундагы тирек сөзгө (негизги компонентке) көңүл буруунун зарыл эместиги айтылган. Бул маселелерди тереңдетип иликтөө үчүн фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин кызматы талдоого алынды.

Фразеологизмдердин структуралык жактан уюшулушунда тутумундагы негизги компоненттин маанисин орус тилчиси В.М.Мокиенко [Мокиенко, В.М. Фразообразование и семантика фразеологизмов // Словообразование и фразообразование.-М,1979.-150-б.], кыргыз тил илиминен Ж.Мукамбаев [Мукамбаев, Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология.-Бишкек, 1998 – 150-б.] белгилеген. Мындай пикирлерди колдоого алабыз, анткени фразеологизмдердин негизги компоненти кайсы сөз түркүмүнөн болсо, ошол сөз түркүмүнө тиешелүү формалар менен өзгөрүп, компоненттерге жалганган грамматикалык формалар фразеологизмдин семантикалык, структуралык биримдигин сактап, алардын кеп процессинде активдүү колдонулушун шарттайт. Ошондуктан биздин ишибизде фразеологизмдердин лексика-семантикалык топторуна жүргүзүлгөн иликтөөлөр улантылып, ар бир топтогу фразеологизмдердин тутумундагы негизги компонентке, компоненттердин биргелешип уюштурган маанилерине талдоолор жүргүзүлдү.

Оозеки жана жазуу кебинде ар кандай стилдик максаттарда фразеологизмдердин тутумуна башка сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен, компоненттердин саны артып, тилдеги көп компоненттүү фразеологизмдердин уюшулушуна шарт түзүлөт. Алардын структуралык

түзүлүшүндөгү мындай өзгөрүүлөрдү фразеологизмдердин кепте колдонулушундагы өзгөчөлүктөрү катары карап, туруктуулук белгисин такыр жокко чыгарууга болбойт.

2.2. Компоненттердин фразеологиялык маанини жаратуудагы биримдиги. Фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин дээрлик бардыгы толук маанилүү сөздөрдөн болгону менен, өзүнүн жеке маанилеринде колдонулбай, бири-бири менен ажырагыс маанилик байланышка түшүп, жаңыдан пайда болгон фразеологиялык маанини жаратуучу компоненттерге айланат. Орус тилчиси Н.Ф.Алефиренко [Алефиренко, Н.Ф. Фразеологическое значение как особая семантическая категория // Семантические категория и методы их изучения: Тез. докл. науч. конф.. – Уфа, 1985. – 13-б.] фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин ажырагыс биримдигинен пайда болгон жалпы фразеологиялык маанинин калыптанышына экстралингвистикалык жана лингвистикалык шарттар себеп болорун белгилесе, Н.Н.Кириллова [Кириллова, Н.Н. О денотате фразеологической семантики // Вопросы языкознания. 1986. №1.-26-б.] фразеологиялык маанинин жаралуу процессинде фразеологизмдин ички семантикасына туура келген эки түшүнүк: бири түздөн-түз предмет жөнүндөгү, экинчиси ой жүгүртүүнү талап кылган түшүнүк пайда болорун айткан. Чындыгында, фразеологиялык маанинин жаралышына себеп болгон турмуштук көрүнүштөр менен компоненттердин жеке маанилеринин ортосунда кандайдыр бир байланыш болбой койбойт, себеби туш келген эле сөздөр биригип, фразеологизмди уюштура албайт. Ошондуктан иликтөөбүздө заттын, предметтин, көрүнүштүн, кубулуштун, түшүнүктүн белгилүү бир касиети менен кандайдыр маанилик карым-катышы, жакындыгы бар компоненттердин ажырагыс биримдиги гана фразеологизмдерди түзөрү мисалдар аркылуу талдоого алынды.

Фразеологиялык маанилердин жаралышында тутумундагы аныктагыч милдетти аткарган компоненттер аныкталгыч компоненттер менен туруктуу байланышта болуп, бири-биринен ажырагыс айкалышта туруу менен уюшулуп, фразеологиялык маанилерди жаратат. Фразеологизмдердин уюшулушунда тутумундагы компоненттердин ролу бирдей болбой, алар жеке лексика-грамматикалык маанилери боюнча бири-бирине багыныңкы абалда болушу жагынан өзгөчөлөнөт. Ошондуктан ажырагыс болуп биригип, ар бири өз лексика-грамматикалык маанилеринен четтеп кеткен компоненттердеги синтаксистик байланыштардын мааниси жалпы фразеологиялык мааниде байкалбай калгандыгына карабастан, фразеологиялык маанилердин жаралышында компоненттердин өз ара ыкташуу, таандык, башкаруу милдеттерин аткаруу касиеттери мисалдар менен көрсөтүлдү.

2.3. Фразеологизмдин компоненттериндеги ритм-ыргак жана уйкаштыктар. Бул бөлүктө фразеологиялык жалпы мааниге бириккен

компоненттердин ортосундагы бири-бирине ыңгайлашуу, айтылышындагы уйкаштык, ыргак орун алып, фразеологиялык маанилерди көркүнө чыгарган тыбыштык түзүлүштүн уюшулушу каралды. Орус окумуштуусу Ю.А.Гвоздарев [Гвоздарев, Ю.А. Основы русского фразеобразования.– Ростов,1977.–42-43-б.] фразеологизмдердин тутумуна компоненттердин тыбыштык турпатын тандоодо сөздөрдүн угулушу чоң мааниге ээ экендигин белгилеген. Фразеологизмдердин кепте активдүү колдонулушу көбүнчө компоненттериндеги уккулуктуулук, уйкаштык менен интонациялык жактан түрдүүчө өзгөрүп айтылышына (угулушуна) негизделип, угуучулардын купулуна толот. Кептеги интонациялык каражаттар фразеологизмдердин колдонулушунда да активдүү катышып, андагы эмоционалдык-экспрессивдүүлүк, көркөмдүк маанилерге кошумча өң-түс, боек берет. Ошондуктан интонациялык жактан үндүн көтөрүнкү же басыңкы айтылышы фразеологизмдин айтылуу максатына ылайыкташкан маанилерине кошумча маани киргизилери мисалдар аркылуу талдоого алынды.

Фразеологизмдердин компоненттеринин бири-бири менен ритмдешип айтылышы да фразеологизмдердин кепте уккулуктуу айтылышын шарттайт. Компоненттердин ыргак менен айтылышы тутумундагы тыбыштык турпаты жагынан окшош же жакын болгон сөздөргө, аларга жалганган грамматикалык формалардын окшоштугуна негизделет. Мисалы, *азармандан безерман (-ман -дан жана -ман); окшошконго мушташкан (-ш-кон-го жана -ш-кан); какаганга муштаган (-ган-га жана -ган); ашка жүк, / башка жүк; жегени желим, / ичкени ирим;* ж.б. Айрым фразеологизмдердин компоненттери өз ара **ыргактуу** келип, уйкашып уюшулушунда тыным активдүү ролду ойноп, тыбыштык жактан уйкашкан компоненттер өзүнчө, калган компоненттер өзүнчө **эки ыргакка** бөлүнүп айтылат: *айта-буйта / дегиче; алда-жалда / менен; какыс-кукус / кылуу* ж.б. Кээ бир фразеологизмдерде тыбыштык жактан уйкаш болгон компоненттер бир-биринен ажырап, эки ыргакка бөлүнүп кетет: *котур ташы / койнунда; кошоматка / кой союу; өлгөндүн үстүнө / көмгөн* ж.б. Айрым фразеологизмдердин компоненттери тыным аркылуу **үч, төрт ыргакка** бөлүнүп айтылат: *ташка / тамга / баскандай; узун элдин / учуна, / кыска журттун / кыйырына* ж.б. Фразеологизмдердеги компоненттердин ыргактуу айтылышына тыным менен бирге үндүү тыбыштардын үндөшүп айтылышы да себеп болот: *атка жеңил / тайга чак; ач айкырык / куу сүрөөн; эки тизгин / бир чылбыр; кара кылды / как жарган* ж.б.

Көп компоненттүү фразеологизмдердин ыргак менен айтылышында уйкаштыкты жаратуучу роль компоненттердин тыбыштык жакындыгына, айрым сөздөрдүн кайталанып же карама-каршы мааниде айтылышына тааандык: *ай десе аркы жок, күн десе көркү жок; ак койдон аңкоо, боз койдон момун; бээ көрдүңбү - жок, төө көрдүңбү – жок* ж.б.

Фразеологизмдердин айтылышындагы **үндүн темпинин** бузулбашы алардын кепте даяр материал катары активдүү колдонулушун жана уккулуктуулугун шарттап турат. Мындай көрүнүш, айрыкча, көп компоненттүү фразеологизмдердин айтылышына мүнөздүү болуп, алардын айтылуу темпи бузулса, фразеологиялык маани да солгундайт. Мисалы, *көктөн тилегени жерден табылып; сайда саны, кумда изи жок; жөргөмүштүн жөтөлгөнүн, кумурсканын улутунганын билүү* ж.б

2.4. Фразеологизмдердин компоненттериндеги тыбыштык ээрчишүүлөр. Фразеологизмдердин туруктуу айкалыш катары калыптанышында, анын уккулуктуу айтылышында тутумундагы компоненттердин тыбыштык касиети чоң роль ойнойт. Орус окумуштуусу Ю.А.Гвоздарев [Гвоздарев, Ю.А. Основы русского фразеобразования. – Ростов, 1977. – 51-б.] фразеологизмдердин уюшулушунда компоненттер үч түрдүү жол менен: тыбыштык жактан уйкаш болгон сөздөр, компоненттерди уйкаштырып айтуу үчүн ойдон чыгарылган жана кайсы бир компонентке уйкашып турган сөздөр тандаларын белгилеген. Биздин оюбузча, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин уюшулушуна бул көрүнүштөрдүн бардыгы мүнөздүү эмес. Маселен, тилдин лексикасында жок сөздөрдүн компонент катары колдонулушу байкалбайт.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттери да тилдин ички тыбыштык өзгөчөлүгүнө жараша бири-бирине ылайыкташкан тыбыштык ээрчишүүлөр аркылуу биригет. “Сингармонизм жалаң эле тыбыштардын үндөшүүсү болбостон, сөздөрдүн айтылышынын чынжырчасы катары кызмат кылат,” – деп белгилөө менен, профессор К.Т.Токтоналиев [Токтоналиев, К.Т. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы. Автореф. дис... канд... филол... наук. – Бишкек, 2004.–17-б.] кыргыз элинин макалылакаптарындагы тыбыштык ээрчишүүлөрдү талдоого алган. Мындай тыбыштык ээрчишүү фразеологизмдердин компоненттеринде да орун алып, үндүү тыбыштардын үндөшүп айтылышы фразеологизмдин тутумундагы сөздөрдүн компонент катары биригишине, фразеологизмдин калыптанышына жана кепте активдүү колдонулушуна өбөлгө түзөрү тиешелүү мисалдар менен талдоого алынды.

Мисалы, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттеринде эрин күүсү боюнча **эринсиз (жоон) үндүүлөрдүн** үндөшүүсү: *алчы-таасынан жазбаган (а-ы-аа-ы-а-а-а); зылдын кара ташы (ы-ы-а-а-ы); кара кылды как жарган (а-а-ы-ы-а-а-а)* ж.б.; **эринсиз (ичке) үндүүлөрдүн** үндөшүүсү: *бетимдин беш териси (е-и-и-е-е-и-и); эки иштен бир иш (е-и-и-е-и-и); жез кемпирдин желеси (е-е-и-и-е-е-и)* орун алат. Кээ бир фразеологизмдерде эрин күүсү боюнча үндөшүү акыркы компоненттердеги үндүүлөргө чейин сакталбайт: *итке минүү (и-е-и-үү); зээни кейүү (ээ-и-е-үү); безине тийүү (е-и-е-и-үү)* ж.б.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттеринде эринчил, (жоон) үндүүлөрдүн үндөшүүсү да орун алган: *ботодой боздоо (о-о-о-о-оо)*; *жолун жолдоо (о-у-о-оо)*; *жумуруна жук болбоо (у-у-а-у-о-оо)* ж.б. Аларда эринчил (ичке) үндүүлөрдүн үндөшүүсү да кездешет: *жүзүн үйрүү (ү-ү-ү-үү)*; *жүрөгүн өйүү (ү-ө-ү-ө-үү)*; *көз жүгүртүү (ө-ү-ү-үү)*; *көз көрсөтүү (ө-ө-ө-үү)*; *өз үйү-өлөң төшөгү (ө-ү-ү-ө-ө-ө-ү)* ж.б. Кээ бир фразеологизмдердин компоненттериндеги эринчил (ичке) үндүүлөрдүн үндөшүүсү толук сакталбаса да, тыбыштык жактан үндөшүп айтылган компоненттер фразеологизмдин биримдигин сактап турат: *көңүлү үч көчкөн (ө-ү-ү-ү-ө-ө)* журтттай калуу; *өзүз өлбөсүн (ө-ү-ө-ө-ү)*, араба сынбасын; *өз көмөчүнө күл (ө-ө-ө-ө-ү) тартуу* ж.б.

Тандай күүсү боюнча жалаң жоон үндүүлөрдүн фразеологизмдердин компоненттеринде үндөшүүсү: *азуусун айга жаныган (а-уу-у-а-а-а-ы-а)*; *ат жалына казан асуу (а-а-ы-а-а-а-уу)* ж.б.; *ичке үндүүлөрдүн үндөшүүсү: бетине көө сүртүү (е-и-е-өө-ү-үү)*; *бетинен түгү түшө элек (е-и-е-ү-ү-ү-ө-е)*; *бирди көрсөтүү (и-и-ө-ө-үү)* ж.б.

Айрым этиштик фразеологизмдердин компоненттеринде ичке үндүүлөрдүн үндөшүп келүүсү да акыркы компонентке чейин сакталбайт: *бир үнү көктө, бир үнү жерде (и-ү-ү-ө-ө-и-ү-ү-е-е)* болуу; *көктөн тилегени жерден (ө-ө-и-е-е-и-е-е)* табылуу ж.б

Тилдеги тыбыштык ээрчишүүлөрдүн өзгөчө бир поэтикалык көрүнүшү болгон **ассонанс** (*азуусун айга жаныган (а); ичкени ирим, жегени желим (и); оозу менен орок оруу (о); өз үйү өлөң төшөгү (ө); этеги элек, жеңи желек (е); үйдүн ичин үч көтөрүү (ү), укуругу узун (у); ыңырчагы ырдаган (ы)* ж.б.); үн кооздугун жаратуучу **аллитерация** (*башы бапан, аягы сапан (б); жер-жеберине жетүү (ж); кепке кемтик сөзгө сөлтүк (к), (с); сай-сөөгү сыздоо (с); тиши тишине тийбейт (т); чекеге чыккан чыйкан (ч)* ж.б.) кубулуштары кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттерине мүнөздүү болуп, алардын биримдигин шарттап турары байкалды.

Окшош тыбыштардын, сөздөрдүн же сөз айкаштарынын ыр саптарынын башында кайталанып айтылуусу менен түзүлгөн **анафора** (*этегине эрмешип (э – э); жаагын жануу (жа- – жа-); жети өмүрү жерге кирүү (же- – же-); бир аягы көктө, бир аягы жерде* ж.б.); ал эми бир же бир нече сөздүн ыр саптарынын аягында кайталанып айтылышындагы **эпифора** (*оң кулагың менен да ук, сол кулагың менен да ук; ай десе аркы жок, күн десе көркү жок; төө көрдүңбү - жок, бээ көрдүңбү – жок; ашка жүк, башка жүк* ж.б.) кубулуштары да фразеологизмдердин компоненттериндеги көркөмдүүлүктү, образдуулукту, уккулуктуулукту арттырат.

Ойду образдуу, таасирдүү кылып көрсөткөн **антитеза** кубулушу («а» десе, «б» дейт; *өйдөөдө өбөк, ылдыйда жөлөк; бери карап күлүп, ары карап ыйлап; көктөн тилегени жерден табылуу* ж.б.) фразеологизмдердин

компоненттеринде кездешип, ойдун бири-бирине карама-каршы коюлуп айтылышында да тыбыштык ээрчишүүлөрдүн ролун белгилесек болот. Демек, фразеологизмдердин тилдик каражат катары даяр түрүндө жашап калышында улам айтыла берүүнүн натыйжасында окшошкон, уйкашкан тыбыштык ээрчишүүлөр калыптанган.

2.5. Фразеологизмдердин элдик оозеки чыгармалар сыяктуу калыптанышы. Бул бөлүктө фразеологизмдердин сөз жүрүп жаткан учурда даяр бир бүтүн бирдик катары колдонулушу, тарбиялык таасир этүүчү маанисинин күчтүүлүгү менен макал-ылакаптарга жакын деген тыянактар кайталанбастан, фразеологизмдердин макал-ылакаптардай эле тилде эл тарабынан эзелтеден иштелип чыккандыгына өзгөчө көңүл бурулду. Тилдеги фразеологизмдер да макал-ылакаптар сыяктуу элдин башынан өткөргөн окуяларынан, турмуштук байкоо, тажрыйбаларынан, кабыл алууларынан улам айтылат да, мааниси боюнча афоризмдерге жакын болуп, мазмунунда жашоонун нускасы, адамдардын бири-бирине, айлана-чөйрөгө берген сыны, баасы чагылдырылат.

Фразеологизмдер атайын ойдон чыгарылбай, элдин эстугумунда калыптанган түрүндө жашаган конструкция болгондугунан улам элдик оозеки чыгармаларга окшоп кетет. Фразеологизмдер кимдир бирөөнүн өзгөчөлөнгөн касиетине, кайсы бир кырдаалга байланыштуу макал-ылакаптардай эле материалдык курулушу даяр формада сүйлөп жаткан адамдын оюна келе калат. Ал адам фразеологизмди ошол учурга ылайык пайдаланып, өз кебине эмоционалдык-экспрессивдик өң-түс, боек берип, кептин образдуулугун, жеткиликтүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн колдонот. Иште мына ушул касиеттери менен фразеологизмдерди элдик оозеки чыгармалардын катарына да коюуга болор эле деген тыянактар чыгарылды.

Жандуу тилде фразеологизмдердин компоненттери баштапкы формасын өзгөртүп же тутумуна кандайдыр бир сөз кошулуу менен айтылса (*жүрөгүнөн орун табуу-жүрөгүнөн орун таппады, жүрөгүмөн эч орун таба албады*), макалдардын да баштапкы формасынан өзгөрүп айтыла турган өзгөчөлүктөрү (*жакшы сөз жан жыргатат – жакшы сөзүң жан жыргатты*) талдоого алынды. Ошондуктан узак мезгилдер бою тилибизде жашап келе жаткан фразеологизмдер кайсы бир мезгилдерде кимдир бирөөлөрдүн кебинде айтыла калып, андан ооздон-оозго өтүп, автору белгисиз болуп калган элдик оозеки чыгармалар сыяктуу касиетке ээ тилдик түрмөк экендиги белгиленди.

Иштин үчүнчү главасы “Фразеологизмдердин коммуникативдик-функционалдык милдеттери” деп аталып, алардын кеп процессиндеги көп функционалдуу мүнөзүнө иликтөө жүргүзүлдү. Бул

3.1. Фразеологизмдердин коммуникативдик-функционалдык милдеттерине мүнөздүү болгон белгилер. Мында адамдардагы башкалардан айырмаланган мүнөздү, психикалык ар түрдүү абалды,

эмоциялык-экспрессивдүү көрүнүштөрдү, ар кандай маалыматтарды өтмө маанилер аркылуу туюндурууда туруктуу айкалышка бириккен компоненттерден турган фразеологизмдер кызмат кылары белгиленди. Фразеологизмдер адам коомун, жаратылышты ар тараптан, ар кандай денгээлде чагылдырып, адамдын акыл-эсин, ой жүгүртүү аракеттерин, бири-бири менен болгон мамилелерин, адамдык сапат-касиеттерди типтүү, элестүү туюндурууга көмөктөшүү милдеттерин аткарат. Ошондуктан мындай милдеттерди аткарууда фразеологизмдердин табиятына ылайык келген белгилери такталып, маанилери чечмеленди.

3.2. **Фразеологизмдердин сүйлөмгө мүчөлүк функциясындагы өзгөчөлүктөр.** Фразеология илиминде фразеологизмдердин бардык компоненттери биригип, бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара тургандыгы жөнүндөгү пикирлер калыптанган. Мындай көз караштар фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин дайыма бирдей структуралык түзүлүштө (контактылуу) колдонулушуна негизделери тиешелүү мисалдар менен көрсөтүлдү. Ал эми биз жыйнаган мисалдарды иликтөөдөн өткөрүүнүн натыйжасында жогорудагы пикирлерден айырмаланып, кеп процессинде ар түрдүү стилдик максатта фразеологизмдердин компоненттеринин арасына тилдик башка бирдиктердин кошулуп айтылышы менен, компоненттер бири-биринен обочо (дистактылуу) жайгашып, сүйлөмдүн ар кайсы жеринен орун алып калган учурлары кездешет. Мисалы: *Жер астын-үстүн боло түшүп, булардын жандары эчак ооздоруна капталган* (У.Абдукаимов). Бул сүйлөмдөгү фразеологизмдин компоненттеринин ортосуна **эчак** деген сөздүн кошулуп айтылышы менен, **жаны оозуна капталуу** деген фразеологизмдин структуралык түзүлүшү өзгөрсө да, сүйлөмдөгү *коркуу, шаштысы кетүү* деген маанилери толук сакталды. Компоненттердин арасына кошулуп айтылган сөз (**эчак**) фразеологизмдин кийинки компоненттери менен ыкташуу байланышында туруп, фразеологизмдин маанисине кошумча маани киргизди.

Мындай пикирлер орус тилинин материалдарында кеңири каралып, алар кыргыз тилиндеги фразеологизмдерге да мүнөздүү экендиги А.П.Назаров [Назаров, А.П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц. Автореф. дис... канд... филол... наук. – М, 1985. – 17-б.] тарабынан белгиленген. Кеп процессинде фразеологизмдердин структуралык жактан болгон өзгөрүүлөрү жөнүндөгү пикирлер айтылганы менен, дистактылуу жайгашкан копоненттердин синтаксистик кызматы көңүлгө алынбагандай. Ошондуктан көркөм чыгармалардан алынган материалдардын негизинде фразеологизмдердин сүйлөмгө мүчөлүк кызматындагы өзгөчөлүктөрү талдоого алынды.

Мисалы: *Көгөн толгончо, Эмилбектин эки көзү тиги эненин үйүндөгү жылтырап күйүп турган оттон өтөт* (К.Осмоналиев). Бул мисалдагы **көзү өтүү** деген фразеологизмдин компоненттеринин арасына бир нече

тилдик каражаттар кошулуп айтылгандыктан, фразеологизмдин компоненттери сүйлөмдүн эки башка жеринен орун алды. Буга байланыштуу фразеологизмдин көзү деген компоненти сүйлөмдүн ээсинин, *өтөт* деген компоненти баяндоочунун милдетин аткарды. Компоненттердин тутуму өзгөрүүгө учураганы менен, фразеологизмдин сүйлөмдөгү айтылуучу ойго ылайыкташкан “*үмүт кылуу*” деген мааниси сакталды. Натыйжада, компоненттердин арасына кошулган эркин сүйлөм мүчөлөрү фразеологизмдин маанисине кошумча киргизүү менен, айкындооч мүчөлөрүнүн милдетин аткара тургандыгы аныкталды. Бул сүйлөмдөгү фразеологизмдин компоненттери арасына кошулган сөздөр менен бирге бир гана сүйлөм мүчөсүнүн (баяндоочтун) милдетин аткарат десек жаңылыштык болот. Анткени *көзү* деген компонент сүйлөмдүн ээсине тиешелүү болгон бардык белгилерге ээ деген тыянак чыгарууга болот.

3.3. Фразеологизмдердин көркөм сөз каражаттары катары аткарган функциясы. Аталган бөлүктө фразеологизмдердин сүйлөмдөгү ойго кыйыр үндөш келген башка маанилерди кошо туондура тургандыгы жөнүндө сөз болду. Фразеологизмдер көркөм чыгармалардын каражаты катары да колдонулуп, чыгарманын көркөмдүгүн арттырат. Фразеологизмдерден көркөм сөз каражаттарынын бардык түрлөрү кездешет.

Аллегория. Кыргыз тилинин фразеологиялык корунан аллегориялык айтылыштарга мисалдарды арбын келтирүүгө болот: *Эмне үчүн тигилдиң, аштыгың чийки ордумбу?* (Ж.Бөкөнбаев). Мында “*сенин алдыңда бир күнөө иш кылып койдумбу*” деген маанини кыйытма кеп менен айтуу үчүн аталган фразеологизм колдонулду.

Гипербола. Кепте апыртып айтуу менен туондурулган стилистикалык ыкма фразеологизмдердин колдонулушунда да кездешип, баяндалган ойду күчөтүү менен жеткиликтүү болушуна өбөлгө түзөт. Мисалы: *Кейпи, көз жашың көлдөтүп ыйлаган көрүнөт* (Б.Усубалиев). Мындагы *көз жашың көлдөтүп* деген фразеологизм аркылуу каармандын көп ыйлагандыгы апыртылып берилди, анткени көздүн жашы көл болбойт. Гиперболалык маанидеги фразеологизмдерге *көзү чанагынан чыгуу, ажсалды оозуна тиштөө, ажыдаардын куйругун басуу, азуусун айга жануу, жети өмүрү жерге кирүү* сыяктуу мисалдарды келтирүүгө болот.

Ирония. Фразеологизмдерде мыскылдап, шылдыңдап айтуу үчүн колдонулган ирониялык маанилер да болот. Мисалы: *Аны көргөндө эле аялы мурдун чүйрүп, кейкеңдей баштады* (Б.Усубалиев). Жазуучу теңсинбегендикти, жактырбагандыкты *мурдун чүйрүү* деген фразеологизм менен туондуруп, сүйлөмдө шылдың менен теңине албоо мааниси берилди. Тилдеги *эшек такалоо, атка минер, бети калың, беш өрдөгүн учуруу, битин сыгып канын жсалаган* өңдүү фразеологизмдер аркылуу ирониялык ыкма менен сүрөттөөлөрдүн ишке аша тургандыгы байкалат.

Литота. Кепте апырта кичирейип айтуу ыкмасы фразеологизмдерде да чагылдырылат. Мисалы: *Дөөлөт намазын толук окуй албаган күнү кылдан кыйкым изден калат* (Б.Усубалиев). Жок жерден эле кимдир бирөөдөн айып табуу маанисин көзгө илинер-илинбес *кыл* аркылуу апырта сүрөттөөдө жазуучу фразеологизмдин маанисин ыктуу пайдаланган. Сөздүн түз маанисинде алганда, кичинекей кылдан кыйкым табуу мүмкүн эмес. Тилдеги *кумурсканын улутунганын билүү, биттин ичегисине кан куюу, кылдай кара санабоо* сыяктуу фразеологизмдерде литоталык маанилер жатат.

Фразеологизмдердин башка көркөм сөз каражаттары катары аткарган кызматтына, туюндурган маанилерине караганда тилчи-окумуштуулар метафоралык, метонимиялык маанилерди фразеологизмдердин семантикалык жактан өзгөрүшүнүн типтери катары карашат.

Метафора. Тилдеги кадыресе сөздөр сыяктуу фразеологизмдерде да метафораланып айтылган өтмө маанилер арбын кездешет. Мисалы: *Эртең менен эрте кетет да, ошону менен каш карайганда кайтат* (Б.Усубалиев). Мисалдагы түндүн кириши башка аталыш (фразеологизм) аркылуу сүрөттөлүп, баяндала турган ойду образдуу чагылдырууга көмөкчү болду.

Метонимия. Фразеологизмдердин колдонулушунда метонимия кубулушу бир топ арбын жолугат.

Мисалы: *Он үчүмдө ыр көлүнөн суу ичип,*

Он бешимде сени менен тааныштым (А.Осмонов).

Мында акын окуп чыккан сансыз ырлар көлгө окшоштурулуп, **ыр көлү** деген фразеологизм менен айтылды. Тилде **моюн бербөө, кулагы чалуу, жаагын жануу** сыяктуу метонимиялык маанилерди туюндурган фразеологизмдер арбын.

Сөздүн маанисин башка бир тилдик туюнтма менен түшүндүргөн **парафраза** ыкмасы фразеологизмдерде арбын кездешет: *Айланайын жеңе, бешиктен бели чыга элек жатып акылын карабайсыңбы?* (Б.Усубалиев). Сүйлөмдөгү “чоңоо элек, эрезеге жете элек” деген маанилер башка туюнтма, *бешиктен бели чыга элек* деген фразеологизм аркылуу туюндурулду.

Синекдоха. Бүтүндүн ордуна анын бөлүгүн же, тескерисинче, бөлүктүн ордуна бүтүндү колдонуу аркылуу өтмө маанини туюндурган синекдохалык ыкмалар да фразеологизмдерде жолугат. Мисалы: **Бир көзүң бир көзүң жоо болуп... Кандай күн болуп кетти...** (Т.Касымбеков). Мисалда «айлана-чөйрөндөгүлөр, жакындарың» деген ойду адамдын бирин экинчиси көрбөгөн дене мүчөсү - көзү аркылуу туюндурулду. Фразеологизмдердин сүйлөмдө көркөм сөз каражаттары катары катышышы ойдун таасирдүүлүгүн арттырып, өзгөчө бир көркөмдүк касиет жаратып, стилдик башкача боек берет.

3.4. Фразеологизмдердин дүйнө таанытуучулук функциясы. Мында фразеологизмдердеги компоненттердин жеке маанилеринин жана

жалпы фразеологиялык маанилердин дүйнө таанытуучулук касиети белгиленип, аларда дүйнөнүн, коомдун, турмуш-тиричиликтин бардык көрүнүштөрү чагылдырылгандыгы байкалды. Фразеологизмдердин мындай касиети ажырагыс биримдикти түзгөн компоненттердин анча туюла бербеген кошумча маанилерине байланыштуу болот. Мисалы, *ааламдан ашкан, ажысы кабыл болуу, алмустактан бери, базары жүрбөй калуу, жер каймактагандан бери, иттин үнү угулган жер, ойротто жок, узун жолду кыскартуу* деген сыяктуу фразеологизмдер айлана-чөйрөнүн таанып билинишинен кабар берет. Фразеологизмдердин туюндурган маанилери башка болгону менен, ар бир компонентинин түпкү, баштапкы маанилери биротоло жоголуп кеткен эмес. Ошол баштапкы лексикалык маанилери (*аалам, ажыга баруу, алмустак түшүнүгү, базар мамилелери, жердин пайда болуу доору, иттин үнү угулган аралык, ойрот түшүнүгү, жолдун узактыгын арбытуу*) объективдүү дүйнөнүн ой-кырларын, жаратылышты, адам коомун өздөштүрүү маанилерин туюндуруп, аларды таанып билүүгө жол ачат.

Тилчи-окумуштуу С.Ибрагимов: “Ар бир адам айлана-чөйрөнү таанып жатып, өзүнүн билимин тилдин лексикалык системасында чагылдырат,” [Ибрагимов, С. Лингвокультурология – тилдик маданият таануу. Тарыхы жана теориялык негиздери. – Бишкек, 2004. – 19-б.] – деп белгиленгендей, фразеологизмдердин маанилеринде камтылган ойлорду иликтөөдө сөзгө караганда теренирээк маанилер жатарын белгилөөгө болот. Фразеологизмдердин объективдүү дүйнөнү чагылдыруусу кайманалуулук менен ишке ашкандыктан, угуучулар анын маанисин көпчүлүк учурда акыл сересинен өткөрө, ойлоно түшүп анан баамдайт. Мына ушул көрүнүшү менен фразеологизмдер чагылдырган объективдүү дүйнө адамдын эсинде бекем сакталып, маани-мазмуну эстен чыккыс деңгээлде түшүнүктүү болору белгиленди. Маселен, *бөдөнөнүн сүтү* деген фразеологизмди укканда, адегенде *бөдөнөнүн* айланасындагы түшүнүк пайда болуп, *сүт* элестеп өтөт да, андан кийин каймана мааниси кыялыбызга келе калып, *ичкиликти* өтмө мааниде же тергеп айтуу мааниси эсибизге түшөт. Фразеологизмдердин маанилерин кабыл алууда компоненттердин ар биринин мурдагы лексикалык маанилери ой-кыялыбыздан өтүп, андан кийин фразеологиялык маанилерди баамдап кабыл алуу процесси жүрөт.

3.5. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы. Мында объективдүү дүйнөдөгү жакшы менен жаманды, урмат-сый менен жек көрүүнү, алымсынуу менен жийиркенүүнү, ач көздүк менен топук кылууну, тилдөө менен эркелетүүнү таамай айтып түшүндүрүүдө фразеологизмдер өтө тактык менен жер-жеберине жеткирүү мүмкүнчүлүгү белгиленди. Мына ушундай касиети менен фразеологизмдер таалим-тарбия берүүнүн байкалбас ички каражаттары катары аныкталышы керек. Мисалы: *Арам гана жатып ичер, кеңирсип мунун жатканын көр!* (М.Борбугулов). Эгерде бул сүйлөмдү *“Арам гана жалкоо, кеңирсип мунун жатканын көр!”* – деп

айта турган болсок, тарбиялык таасир берүүчү оюбуз жакшы жетпей калышы мүмкүн. Ал эми бул ой фразеологизмдин катышуусу менен айтылганда, сөздүн көркөмдүк касиети артып, башкалардын эсебинен күн көрүүнүн, жалкоолуктун терең маани-маңызын жеткире түшүндүрөт.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерден адамдарга таалим-тарбия берүү, кептин таасирин арттыруу милдеттерин аткара турган көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот: *акесин таанытуу, оозу менен орок оруу, мурдун көтөрүү, пейли бузук, териси тар, тил эмизүү, төөсү кыядан өтүү, узун кулак* ж.б.

3.6. Фразеологизмдердин бир нече багытта таасир этүүчүлүк функциясы. Бул бөлүктө фразеологизмдердин маанисиндеги тактаамайлыкты адам турмушундагы акыйкаттыктар жана баалуулуктар түзөрү айтылды. Объективдүү акыйкаттыктарга болгон терс аракеттер жек көрүүнү, ал эми оң көрүнүштөр баалуулуктардын пайдалуулугун туюндуруучу функционалдык милдеттер бир эле фразеологизмдин маанилеринде жатышы мүмкүн. Ошондуктан фразеологизмдердин маанисинде түрдүү деңгээлде таасир этүүчү ар кандай ойлордун жыштыгы орун алган. Мисалы, *тегирменине суу жүргүзүү* деген фразеологизмде «бирөөнүн ишинин алдыга жылышына өбөлгө болуу», «бирөөгө жакшы шарт түзүп берүү», «бирөөнүн демилгесин колдоо», “*кошоматчылык кылуу*” сыяктуу бир нече ойлор камтылгандыгы белгилүү.

3.7. Фразеологизмдердин элдик менталитетти чагылдыруу функциясы. Тилибиздеги фразеологизмдерде көчмөн турмушка, көчүп-конуп жүрүүгө, мал чарбачылыгына негизделген жашоо шарттарына байланыштуу айтылып келе жаткан фразеологизмдерди кыргыз тилинин фразеологиялык корунан арбын жолуктурууга болот. Мисалы, *атка жеңил тайга чак; ат кара тил болгондо; камчыга сап болор, карышкырга кой кайтартуу; коендун жатагына чейин билүү, аркан бою, эки тизгин, бир чылбыр* сыяктуу фразеологизмдер көчмөн турмуштун шарттарында жаралып, турмуш-тиричиликтеги ар кандай көрүнүштөрдү чагылдырат. Кыргыз тилинин лексикасында мына ушул сыяктуу улуттук колорити бар менталдык-фразеологиялык бирдиктер абдан көп. Маселен, *ат тезегин кургатпоо (тез-тез каттоо); бээ саам (бир жарым саатча убакыт); иттин үнү угулган жер (анчалык алыс эмес аралык), узун жолду кыскартуу (кеп салуу), аркан бою (күндүн көтөрүлүшү), төөсү кыядан өтүү (иштин убактысы өтүү)* өңдүү фразеологизмдердин туюндурган маанилери кыргыз элинин көчмөн турмуш шарттарында убакытты, мезгилди, аралыкты баамдап билген элдик билимдеринен кабар берет.

3.8. Диний ырым-жырымдык жана магиялык түшүнүктөрдүн фразеологизмдер аркылуу туюндурулушу. Элибиздин диний көз караштары менен адам коомунун, жаратылыштын ар кандай сырларына карата болгон мамилелери, аларды таанып билүүгө аракеттенген карапайым элдик билимдердин жыйындысы анын тилиндеги фразеологизмдерде да

чагылдырылбай калган эмес. Ислам дининин кабыл алынышы, анын окууларынын өздөштүрүлүшү аркылуу **акыр заман, ажысы кабыл болуу, алдасы оозунан түшүү, алдынан өтүү, алдына түшүү, арбагы көтөрүлүү, дини кара, кудайдан жөө качкан, кудайдын каарына калуу, ийненин көзүнөн өткөрүү**; магиялык түшүнүктөрдү туюндуруучу **ааламдан ашкан, алмустактан бери, жер каймактаганда** деген фразеологизмдерде байыркы замандарды элестеткен түшүнүктөрдүн элеси камтылса, **көзүнө көрүнүү, кудайга үнү жетүү, оң жамбашы менен жатуу** өңдүү фразеологизмдерде кандайдыр бир сыйкырдын күчүнө, кереметтерге болгон ишеним чагылдырылган. Апырта айтылуу менен, магиялык ишенимдерге жакын маанилерди туюндуруучу фразеологизмдерге **азуусун айга жаныган, ай чапчуу, асман-айга түйүлүү** деген сыяктуу фразеологизмдер мисал боло алат. Бул фактылар аркылуу кыргыз тилиндеги фразеологизмдер диний жана магиялык түрдүү ишенимдерди чагылдырып берүү функциясына ээ деген тыянакка келүүгө болот.

КОРУТУНДУ

Изилдөөнүн жүрүшүндө фразеологизмдердин тилдик табияты боюнча жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде жүргүзүлгөн изилдөөлөр менен иликтөөлөргө кыскача обзор берилди. Алардын ичинен, өзгөчө, тематикалык багыттагы изилдөөлөргө басым жасалып, биз тарабынан иликтенип жаткан маселелерге түздөн-түз жана кыйыр байланышы бар илимий эмгектер талдоого алынып, аларга карата тиешелүү пикирлер айтылды.

Фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү боюнча колго алына элек маселелердин арбын экендиги белгиленип, ишибизде бул багытта кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин компоненттеринин ички маанилик байланыштарын, алардын фразеологиялык маанини жаратуудагы биримдигин, аларды камсыз кылып турган тилдик кубулуштарды, фразеологизмдердин кепте колдонулушундагы структуралык өзгөрүүлөрүн, коммуникативдик-функционалдык милдеттерин иликтөө максаты коюлуп, иштин жыйынтыгында төмөндөгүдөй корутунду чыгарылды:

1. Фразеологизмдердин компоненттүүлүгү жөнүндөгү буга чейинки пикирлерди колдоо менен, алардын фразеологизмдерди уюштуруучу негизги каражат экендигин аныктаган шарттар катары компоненттердин грамматикалык формалар менен өзгөрүшү жана алардын ажырагыс биримдигинен пайда болгон кыйытма, өтмө маанилер эсептелди.

2. Фразеологизмдердин лексика-семантикалык жана грамматикалык топторундагы фразеологиялык маанилерди аныктоодо негизги компоненттин ролу белгиленди, фразеологиялык маанинин тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү анын тутумундагы негизги компоненттин маанисине, кызматына жараша болору белгиленди.

3. Фразеологиялык маанинин жаралышына себеп болгон турмуштук көрүнүштөр менен жеке маанилеринин ортосунда кандайдыр бир карым-катышы, жакындыгы бар компоненттердин ажырагыс биримдиги гана фразеологизмдерди түзөрү, мындай көрүнүштөр алардын компоненттеринин ички маанилери менен жалпы фразеологиялык маанинин байланышын далилдей тургандыгы аныкталды.

4. Фразеологизмдердин компоненттеринин ажырагыс биримдигин камсыз кылып, алардын кепте активдүү колдонулушуна негиз болгон шарттар катары компоненттердеги интонациялык өзгөчөлүктөр, уйкаштык, ритм-ыргак жана тыбыштык ээрчишүүлөр эсептелип, алардын стилистикалык кызматы чечмеленди.

5. Фразеологизмдер даяр материал катары калыптанган элдик оозеки чыгармалар, анын ичинен, дидактикалык чыгармалар сыяктуу уюшулгандыгы талдоого алынды.

6. Кеп процессинде ар кандай стилдик максаттарга ылайык фразеологизмдер структуралык түзүлүшү жагынан өзгөрүүгө учурап, компоненттеринин арасына тилдик башка бирдиктердин кошулуп айтылышы менен дистактылуу жайгашкан компоненттердин синтаксистик кызматындагы өзгөчөлүктөр белгиленди.

7. Фразеологизмдердин көп функционалдуу мүнөзү аныкталды.

Фразеологизмдердин табиятындагы мындай маселелердин такталышы фразеологиялык маселелерди дагы терендетип түшүнүүгө шарт түзөт.

Диссертациянын мазмунуна байланыштуу жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Бакирова, Г.К. Кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдердин пайда болуу жана баюу жолдору [Текст] / Г.К. Бакирова // Кыргыз тили жана адабияты. - 2004. - №7. - 30-33-б.

2. Бакирова, Г.К. Фразеологизмдердин келип чыгышын окутуу [Текст] / Г.К. Бакирова // Кыргыз тили жана адабияты. - 2004. - №7.-131-134-б.

3. Бакирова, Г.К. Кыргыз тилинде мал чарбачылык кесипке байланыштуу айтылып калган фразеологизмдер [Текст] / Г.К. Бакирова // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. Гуманитардык илимдер сериясы. - 2006. - 4-чыг. - 64-66-б.

4. Бакирова, Г.К. Кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдер тууралуу [Текст] / Г.К. Бакирова // ЖАМУнун Жарчысы. - 2006. №6. - 37-42-б.

5. Бакирова, Г.К. Кыргыз тилинде дене мүчөлөрүнө байланыштуу айтылып калган фразеологизмдер [Текст] / Г.К. Бакирова // Азыркы учурдагы гуманитардык илимдердин проблемалары. - 2006. 7-чыг. - 6-11-б.

6. Бакирова, Г.К. Кыргыз тилине макал-ылакаптардан келип кирген фразеологизмдер [Текст] / Г.К. Бакирова // ЖАМУнун Жарчысы. - 2008. - №1. - 75-79-б.

7. Бакирова, Г.К. Кыргыз тилинде кесиптин түрлөрүнө байланыштуу айтылган фразеологизмдер [Текст] / Г.К. Бакирова // Жаш түркологдордун I симпозиуму. Билдирүүлөр. – Бишкек, 2011. - 55-61-б.

8. Бакирова, Г.К. Фразеологизмдердин компоненттери – аларды уюштуруучу негизги каражаттар [Текст] / Г.К. Бакирова // К.Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. - 2012. - №1 (21). - 222-224-б.

9. Бакирова, Г.К. Фразеологизмдердин дүйнө таанытуучулук функциясы [Текст] / Г.К. Бакирова // К.Карасаев атындагы БГУнун илимий жарчысы. - 2012. - №1 (21). 240-243-б.

10. Бакирова, Г.К. Компоненттердин фразеологиялык маанини жаратуудагы биримдиги [Текст] / Г.К. Бакирова // КРдагы эки баскычтуу билим берүү: проблемалары жана келечеги: илимий-практ. конф. материалдары. - Бишкек, 2012. - №3. 78-80-б.

11. Бакирова, Г.К. Фразеологизмдердин компоненттериндеги маанилик жакындыктар [Текст] / Г.К. Бакирова // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. - 2012. - №2. - 179-181-б.

Бакирова Гүлжан Көккөзовнанын “Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: фразеологизмдер, компоненттер, негизги компонент, уюшулуу, жаралуу, маанилик биримдик, структуралык түзүлүш, ритм-ыргак, уйкаштык, тыбыштык ээрчишүү, коммуникативдик-функционалдык милдеттер, дүйнө таанытуучулук, таалим-тарбиялык, элдик менталитет, диний ырым-жырым, магиялык түшүнүктөр.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз тилиндеги фразеологизмдер

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин маанилеринин табиятын, фразеологизмдердин уюшулуу жана калыптануу шарттарын, компоненттеринин ажырагыс биримдигинин өбөлгөлөрүн, фразеологизмдердин синтаксистик кызматындагы өзгөчөлүктөрүн, коммуникативдик-функционалдык милдеттерин иликтөөгө алуу.

Изилдөөнүн методдору катары традициялык байкоо методу, фразеологизмдердин компоненттерине карата структуралык анализ, сыпаттама, салыштырма методдордун тажрыйбалары пайдаланылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы фразеологизмдердин уюшулушуна жана колдонулушуна негиз болгон шарттардын аныкталышы; лексика-семантикалык маанисине жараша бөлүнүшүндөгү негизги компоненттин ролу, компоненттердин грамматикалык формалар менен өзгөрүшүнүн фразеологизмдин структуралык түзүлүшүндөгү жана аткарган милдетиндеги маанисинин такталышы; фразеологизмдин биримдигинин шарты катары компоненттердин ички маанилеринин бири-бирине дал келүүсүнүн, компоненттердин жеке маанилери менен фразеологиялык маанинин байланышынын чечмелениши; фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин өз ара ритм-ыргакка, уйкаштыкка ээ болуп, үндүү жана үнсүз тыбыштарынын окшошуп, үндөшүп айтылышынын такталышы; фразеологизмдердин көп функционалдуу мүнөзүнүн аныкталышы.

Колдонулуу чөйрөсү: Диссертациянын жыйынтыктары илимий-изилдөөчүлүк, билим берүүчүлүк практикалык мааниге ээ. Кыргыз фразеологиясы боюнча кийинки иликтөөлөр үчүн теориялык негиз боло алат. Фразеологизмдердин коммуникативдик-функционалдык милдеттери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн тыянактары фразеология боюнча атайын окуу китебин, окуу куралдарын иштеп чыгууга пайдаланылат. Иштин натыйжалары боюнча атайын курстарды өтүүгө, аларды “Азыркы кыргыз тили. Лексикология. Фразеология”, “Стилистика” предметтеринде окутууга болот.

РЕЗЮМЕ

На диссертационное исследование Бакировой Гулжан Коккозовны на тему: «Семантико-функциональные и структурные особенности фразеологизмов в кыргызском языке» представленную на соискание ученой степени кандидата филологических наук, по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: фразеологизмы, компоненты, основной компонент, образование, возникновение, значимое единство, структурное строение, ритм, рифма, звуковая последовательность, коммуникативно-функциональные обязанности, миропонимание, образовательно-воспитательный, народный менталитет, религиозные суеверие, магические понятия.

Объект исследования: фразеологизмы в кыргызском языке

Цель исследования: исследование образования фразеологизмов в кыргызском языке, условий построения и формирования фразеологизмов, предпосылок неразрывности единства фразеологических компонентов, особенностей их синтаксической роли, коммуникативно-функциональной, функционально-коннотативной функций фразеологизмов.

Методы исследования: в исследовании использован традиционный метод наблюдения, структурный анализ фразеологических компонентов, методы описания и сравнения.

Научная новизна исследования диссертации состоит в том, что в ней впервые уточнены основные условия и причины построения и применения фразеологизмов; уточнена роль основного компонента деления фразеологизмов по лексико-семантическому значению, изменения компонентов грамматических форм в структурной организации фразеологизмов и их функциональное значение; разъяснены условия целостности и единства компонентов, соответствие их внутреннего значения, связь с фразеологическим значением; уточнены созвучность гласных и согласных звуков в произношении, рифма, ритмичность фразеологических компонентов; определен многофункциональный характер фразеологизмов.

Сфера применения: результаты диссертационного исследования, материалы имеют научно-исследовательское, образовательное и практическое значение, послужат теоретической основой в дальнейших исследованиях по фразеологии. Итоги исследования коммуникативно-функциональной функции фразеологизмов могут быть использованы в разработке учебников и учебно-методических пособий по фразеологии.

Результаты исследования могут быть применены в проведении спецкурсов, а также при обучении предметов «Современный кыргызский язык. Лексикология. Фразеология», «Стилистика».

SUMMARY

Bakirova Guljan Kokkozovna

Semantic-Functional and Structural Features of Phraseologisms in the Kyrgyz Language

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of candidate of philological sciences 10.02.01 – Kyrgyz Language

Key words: phraseologisms, components, main component, formation, origination, meaningful unity, structural composition, rhythm, rhyme, sound sequences, communicative and functional tasks, outlook, education and upbringing, national mentality, religious superstition, magical concepts.

The object of the research: phraseologisms in the Kyrgyz language.

The objective of the research is to study the formation of phraseologisms in the Kyrgyz language, their structure, and conditions of formation, prerequisites of phraseological unity continuity, peculiarities of their syntactic roles, communicative-functional, functional-connotation features of phraseologisms.

The methods: traditional method of observation, structural analysis of phraseological components, descriptive and comparative methods.

The scientific novelty of the research - it was the first attempt to clarify basic conditions and reasons for forming and using phraseologisms; to clarify the role of the main component for classifying phraseologisms according to their lexical-semantic meaning, changes in the components of grammatical forms in the structural formation of phraseologisms and their functional meaning; to specify conditions of integrity and unity components, compliance with inner meaning; to find out consonance of vowels and consonants in pronunciation, rhyme, rhythm of phraseological components; to define multifunctional nature of phraseologisms.

The application: the results and materials of the research are of educational and practical value; they can serve as the theoretical basis for further researches on phraseology. The results of the study of communicative and functional features of phraseological units can be used in development of textbooks and teaching aids on phraseology. The results can be applied in teaching elective courses and in the following subjects "Modern Kyrgyz language, "Lexicology", "Phraseology", "Stylistics".